
*М.С. Труш,
викладач Національного технічного університету України “КПІ”*

ДЕМОКРАТИЧНІ ІМПЕРАТИВИ РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Крах тоталітарних режимів у країнах Східної Європи і зростання демократії у світі спонукали представників соціальних наук звернутися до дослідження проблем демократизації, у центрі яких лежить процес переходу від авторитаризму до демократії. Не минули такі актуальні питання і Україну, яка має досить незначний досвід демократичних перетворень. Тому повинні навчатись демократичному будівництву у інших країн, що мають високий рівень розвитку демократії. Нині існує багато праць, присвячених аналізу процесів демократизації в суспільстві, зокрема статті К.Росса, А.Мельвіля та ін. В цілому у компаративістській літературі з транзитології і політичних трансформаційних змін існують два методологічні підходи щодо демократизації суспільства, тобто транзитологічна література фактично відтворює й інтерпретує традиційну для соціальних і політичних наук дилему “структури і агента (актора)”, в межах якої джерелом каузальної детермінації різних соціальних явищ визнаються або “об’єктивні” суспільні структури, або “суб’єктивні” дії тих чи тих “акторів”.

Прихильників першого (структурного) підходу (С.Ліпсет, Г.Алмонд, С.Верба, В.Ростоу, Р.Інглехарт) цікавлять, передусім, емпірично виявлені і зафіксовані загальні кореляції між деякими соціально-економічними та культурно-ціннісними змінними, а також між імовірністю встановлення і збереження демократичних режимів в конкретних країнах. При цьому дані кореляції розуміються як структурні (тобто зумовлені впливом деяких об’єктивних суспільних структур) умови демократії і демократизації. Можна виокремити основні типи структурних передумов демократизації: знаходження національної єдності і відповідної ідентичності; досягнення високого рівня економічного розвитку; поширення культурних норм і цінностей, які передбачають визнання демократичних принципів, довіру до ключових політичних інститутів, почуття громадянського обов’язку; наявність ефективної держави і дієвого владного апарату. У центрі уваги прихильників іншого підходу (Г.О’Доннелл, Ф.Шміттер, Л.Уайтхед, Дж.Ді Палма, А.Пшеворський, Т.Карл, Д.Лінц, А.Степан) перебувають ендегенні фактори демократії і демократизації – конкретні процеси, процедури та політичні рішення, які здійснюються самими агентами демократизації. За такого підходу послідовність і взаємозумовленість політичних рішень та дій, вибір тактик тими “акторами”, які ініціюють і здійснюють демократизацію, виявляються важливішими для її завершення, ніж передумови демократизації, які існують (чи відсутні) на даний момент. Головне в цьому випадку — це взаємодія конкуруючих еліт, що фокусується на незалежній ролі індивідуальних політичних “акторів” і на людському факторі, а також на здатності еліт вибудувати демократію навіть за несприятливих об’єктивних умов. Представники цього напрямку вважають, що успіх або крах демократичних перетворень багато в чому визначається характером самого транзиту і протиставляють “революції зверху” “революціям знизу”. Головна увага приділяється ролі політичних еліт, важливості єдності елітних груп, необхідності обов’язкової наявності угод і пактів між ними. Якщо формування демократичної культури є суттєвим аспектом демократії, то позиція еліт дійсно може мати вирішальне значення в окреслюванні напрямку і перспектив подальшого розвитку суспільства. Так, наприклад, на думку Дж.Каллберга, Дж.Хіглі і Я.Пакульські, “динаміка та траєкторія політичних змін в посткомуністичних країнах можуть практично повністю пояснюватися як похідні від структури і поведінки еліт” [1, 16]. Підкреслюючи значущість єдності і консенсусу еліт для демократії, дослідники цього напрямку зазначають, що там, де еліта роз’єднана і перебуває у стані конфлікту, досягти консолідації демократії значно складніше.

На нашу думку, доцільно об’єднати зазначені тенденції для дослідження демократичних імперативів розвитку українського суспільства на сучасному етапі. Зауважимо, що обидва підходи доповнюють один одного, тому що вони фактично роблять акцент на різних сторонах єдиної групи явищ: одна методологія звертає увагу на структурні фактори демократії і демократизації, інша – на процедурні.

Цілком очевидно, що багато ключових моментів конкретних рішень і дій політичних акторів зумовлюють демократичний транзит (демократизацію) та відповідні суспільні перетворення. Проте вибір стратегій і тактик приймається не в умовах так званої суспільної чистої дошки, на якій можна “намалювати” який завгодно політичний проект. На нього впливають не лише самі процедури, тобто конкретні політичні дії, а й структурні фактори, які пов’язані, насамперед, із культурними традиціями і широким соціально-економічним контекстом. Отже, приступити до побудови демократії можна, не очікуючи, доки визріють сприятливі для цього умови, але завершення конкретного демократичного транзиту та перспективи консолідації демократії врешті-решт залежать і від структурних – тобто націо- і державотворчих соціально-економічних, культурно-ціннісних факторів. Адже демократія як інституціалізована невизначеність передбачає вибір між визначеними варіантами. При цьому власне структурні фактори зумовлюють змістове наповнення формальних процедур, а також пояснюють, чому в одних випадках електоральні процедури стають найважливішим інструментом консолідованої демократії, а в інших – виявляються лише “туманною млою” над імітацією демократії.

Отже, спроба теоретико-методологічного синтезу структурного і процедурного підходів до демократизації, на нашу думку, не лише припустима, а й безумовно бажана, оскільки дала б можливість враховувати широку сукупність факторів та змінних, а також побудувати багатовимірні моделі процесів, які вивчаються. Лише за умови узагальненого, комплексного дослідження передумов, контексту і обставин демократизації можна розраховувати на більш або менш цілісне та систематизоване пояснення ключових моментів демократизації.

Вчені, намагаючись визначити нинішній суспільний стан в категоріях усталеної наукової традиції демократичного розвитку, постають перед певними проблемами. У вітчизняних та іноземних наукових колах розгорнулася дискусія, де обговорюються проблеми відповідності суспільної реальності сформованим у науці принципам демократичного суспільства. Особливо актуальна така дискусія для держав пострадянського простору, зокрема й для України, які, через історичні особливості, перебувають не тільки на стадії трансформації основних своїх соціальних процесів, а й переживають зіткнення двох суспільних станів – постіндустріального та інформаційного суспільств. За таких умов актуальним постає питання, що визначає поняття “якість демократії”. Сучасна наукова література демонструє різноманіття розуміння цього поняття, але його можна звести до двох варіантів. Перший полягає в уточненні самого поняття “демократія”. На думку Л.Даймонда, йдеться про необхідність домогтися високої ясності з приводу змісту цього поняття [2, 42]. Однак простота цього підходу уявна: адже спочатку слід визначити ступінь демократичності перехідного суспільства. Другий шлях визнає, що сутність демократії нерозривно пов’язана з уявленнями про ідеальний, справедливий устрій і з практикою компромісів. Більше того, втілення демократії – завжди конкретне, оскільки залежить від того, які засоби є в наявності у певного суспільства для створення справедливого суспільного устрою. Це дає можливість припустити, що форма демократії залежатиме від певних чинників: як саме демократія поєднується з ідеальними уявленнями, тобто що вкладається в розуміння справедливого суспільного устрою; від інерції, тобто впливу недавньої конфігурації політичної системи, яку можна розглядати як протидію старого порядку новому; базисної культури, що визначає специфіку всіх компонентів культурної організації певного народу.

Щодо виявлення українського шляху до демократії, то необхідно враховувати те, що українська “демократія” не дістає виправдання ні існуючою практикою, ні ідеальною складовою внаслідок розмивання демократичного змісту, зростання корупції, збоїв у функціонуванні демократичних інститутів, посилення повноважень виконавчої влади, невдоволення населення політичною сферою.

Для з’ясування якості української демократії важливою є та обставина, що еліта і народ утворюють два полюси політичної системи. Це явище було помічено ще В.Липинським, який вбачав докази такого відриву як в існуванні декількох мов (двох панських і однієї народної), так і в принципово різній поведінці: шляхти – на панівну культуру, а народу – на збереження традицій. Воно ж визначило й особливу силу традиційних уявлень в Україні, позначену поняттям “вегетативності” у І.Лисяка-Рудницького [3, 15]. Ця теза ґрунтується на тому, що українська історія відтворює поляристість на кожному новому етапі й у цьому відтворенні відірваність народу від політичної сфери набуває контурів легітимності, де саме відчуження формує особливе розуміння влади, яка виступає джерелом власності та багатства. Т.Алексєєва спеціально вводить поняття псевдолегітимності, що характеризується або апатією, або звичкою підкорятися будь-якій владі [4, 120].

Не менш вагомим видається і те, що цінності демократії у масовій свідомості виявляються пов’язаними з негативними моментами. Саме зміна цінностей у суспільстві, де недавно пропагувалася загальна рівність, викликала стан, який можна назвати культурним шоком, що характеризується відірваністю суспільних процесів від ціннісних орієнтирів. Таким чином, якісні характеристики демократизації в Україні виявляються залежними від: “розірваності” соціокультурної і політичної сфер; негативного перенесення як досвіду радянської епохи, так і всюдозволеності перехідного періоду на уявлення про демократію. Те, що сьогодні демократія не є суспільним ідеалом, показує, як відбувається підміна (конверсія) поняття його протилежністю. Сьогодні наявним завданням сформулювати принципи і критерії тієї форми демократії, яка відповідає розвитку нашого суспільства, а також визначити структурні, часові та соціальні орієнтири цього розвитку, розробити параметри відповідності традиції чи своєрідності соціальних змін, що відбуваються. Пропонується, наприклад, такий ракурс підходу: в умовах глобалізації і пов’язаного з нею зростаючого динамізму всіх економічних і соціально-культурних процесів має бути досить гнучке реагування політичної сфери на нові “виклики”. Тому упорядкування змінюваності влади стає необхідною умовою виживання сучасних суспільств.

О.Куценко пропонує обґрунтовану і переконливу версію, відповідно до якої в пострадянських державах існує зовсім інший тип демократії, який не траплявся раніше. На основі проведених досліджень дійшли висновку, що система політичних відносин в українському суспільстві може продемонструвати один із різновидів сучасної ліберальної демократії. Це наштовхує на думку про якісно нову форму самого демократичного процесу чи процесу демократизації суспільства. Наведемо декілька тез. З одного боку, Арістотель стверджував, що демократія можлива тільки в обмеженому просторі, в якому всі співгромадяни спілкуються між собою. У разі збільшення кількості учасників: по-перше, не спрацьовує система “особистісного контролю” – вчені (наприклад, Е.Ноель-Нойман) вважають, що саме включеність у “особистісний контакт” з усіх інших форм – найважливіша для людини. За відсутності чи послаблення такого контакту (тобто зі збільшенням ступеня опосередкованості контакту) включається “ефект юрби” –

безвідповідальність за свої рішення і дії, відсутність страху бути покараними. По-друге, у суспільстві зростає кількість “проміжних” і найчастіше – управлінських ланок, які подовжують до безконечності ланцюжок між громадянином і демократичними інститутами. Однією з таких ланок виявляються ЗМІ, які намагаються стати самостійними гравцями та активно впливати на процес формування політичних, у тому числі й демократичних, кодів суспільства.

Ще одну ланку становить бюрократичний апарат, який є обов’язковим в обслуговуванні політичних інститутів. При цьому суспільство натрапляє на особливості бюрократії як соціального явища (особливо на пострадянському просторі), з властивими для неї якостями: затягуванням і формалізацією будь-якого процесу. По-третє, непершорядність політичної складової (політичної участі, політичної активності) у самоідентифікації себе як громадянина держави в більшості розвинутих демократичних державах призводить до зменшення інтересу до політики. У нашому ж випадку – до політичної анемії: через зростання зневіри до політичних інститутів, спровокованої економічними проблемами. По-четверте, досить низьким залишається рівень ефективності функціонуючих у нашому суспільстві демократичних інститутів. І хоча теоретично такий стан справ має пояснення (демократичні інститути багатьох західних країн мали досить часу для свого розвитку й інші “стартові” економічні та соціальні умови), але для середньостатистичного громадянина України існує тільки сьогоденна реальність, яка формує його думку. По-п’яте, застарілі стереотипи, що існують у суспільстві, виявляють низький рівень політичної активності як наслідок процесу конформізму і невіри у свої сили. До них додаються нові стереотипи (стилістичний нонсенс!), що формуються завдяки ЗМІ і політикам, – стійка ворожість до держави як до соціальної інституції. Народ завзято переконували, що держава — це монстр, який усіма силами намагається знищити не тільки цивільне суспільство взагалі, а й кожного громадянина, зокрема, забуваючи чи замовчуючи для чийось політичних чи економічних інтересів, що тільки сильна держава здатна розвивати демократичні інститути. Але є ще й по-шосте, і по-сьоме, і т.ін. З іншого боку, розвиток ринку як економічної основи пострадянського простору призвів до того, що деякі демократичні характеристики засвоїлися і закріпилися на рівні особистості. Відчуження громадянина від держави і необхідність самому боротися з труднощами, розв’язувати проблеми призвели до того, що українець, врешті, переборює ментальну нерішучість і активно включається в пошуки виходу із ситуації – нехай поки що і на рівні вирішення особистісних економічних проблем. Таким чином, можна говорити про усвідомлення особистістю своєї волі, волі до самовираження і здатності впливати на обставини, повертаючи їх у потрібне русло. Тобто усвідомлення себе значущою особистістю.

Поєднання цих факторів дає можливість побудувати, точніше, – запропонувати два варіанти нетрадиційної демократичної теорії. Перший варіант розглядає демократію як якісно нову форму (ринкову модель) соціального обміну, де під соціальною цінністю, “соціальним капіталом” слід розуміти можливість для громадянина реалізувати свої особистісні потреби за допомогою держави і за умови фіксованих вартісних параметрів. У цій моделі простежується “прозорість” цінової політики, її доступність і зрозумілість для будь-якого громадянина, тобто, з погляду науки, пропонується певний синтез економічної теорії і біхевіористського підходу. Втім, тут потрібно зробити застереження – це тільки версія теорії, що вимагає ретельного наукового обговорення. Демократія як “поле обміну” набагато складніша, ніж “соціальний обмін” у теорії Дж.Хоманса і П.Блау. Тому пропонуємо другий варіант: демократію тлумачити як процес соціокультурної взаємодії, у якому демократичні установки, на рівні особистості, стануть основою формування цивільної структури і культури нового суспільства. Причому, зміни, які відбуваються в геополітичному масштабі, вказують саме на такий варіант соціальної системи майбутнього. Однією з проблем, які має розв’язати держава, що перебуває на початкових етапах процесів демократизації, є створення державно-управлінських структур відповідного рівня організації та компетентності – державно-управлінських еліт, насамперед. Наріжним каменем успішного вирішення питань, що виникають на шляху формування таких структур в Україні, як і в інших країнах, що впродовж тривалого часу не мали власної державності, – є, насамперед, створення ефективної концепції їхньої діяльності, а також підготовка висококваліфікованих кадрів. Зважаючи на те, що система соціально-політичних інститутів в Україні ще дуже молода і майже не має власних традицій та досвіду, особливо важливим для нашої країни є вивчення закордонного досвіду створення та функціонування таких структур.

Однак, звернімося до ролі, яку відіграють еліти у процесах демократизації суспільства. Таке питання ще не вивчене належним чином, хоча теорія еліт як набір певних поглядів на феномен відносин “керівників, лідерів і народу, мас” має давню історію. До розробки теорії еліт вдавались Платон, Карлайл, Ніцше, Бернхем, Дарлінгтон, Шумпетер, Манхейм, Парето, Міхельс, Моска, Арно, Ортега-і-Гассет, Тойнбі, Перрі, Сарторі та ін. Поняття еліта походить від латинського *eligo* – вибирати, вишукувати краще, але завдяки французам слово “еліта”, крім аграрного значення, набуло нового значення, позначаючи кращу і найвидатнішу частину суспільства – “вибраних”. У сучасному розумінні еліта являє собою соціальний прошарок, який виробляє і демонструє взірці мислення і поведінки. Сутність та корені такого явища простежуються у багатьох біологічних системах. Всі живі істоти, котрі живуть у співтовариствах, мають чітку ієрархію і обов’язково обирають лідера або атажка, який створює немовби взірць поведінки, норму, стереотип, якого прагнуть усі члени співтовариства. Смісл такого взірця полягає в тому, що лідери показують приклад кращого пристосування до середовища, виживання в нових ситуаціях. Тобто, враховуючи універсальний принцип усього живого, можна говорити про природний характер еліти як такої. Проте, людина відрізняється від тварини не тільки рівнем розуму, інтелектуальної спрямованості

дій, гуманізмом, а й тим, що вона може створювати штучний світ, докорінно трансформувати природу, міфологізувати, містифікувати своє життя. Отже, природний добір у людському суспільстві має свою специфіку. Критерій визначення справжньої еліти – виконання функцій еволюційного розвитку, який правильно задає напрямок розвитку суспільства. Справжня еліта показуватиме ту міру необхідних трансформацій за змінених умов, які дали б можливість суспільству активізуватися. Найбільш продуктивним тут є строго структурно-функціональний підхід, необхідне залучення соціоісторичної динаміки, з'ясування функцій, які виконує та чи та еліта.

Суттєвою характеристикою всіх теорій еліт виступає функціональний аспект – управління. Проте, цілком зрозуміло, що роль еліти тільки цим не вичерпується. Винятково важливе значення належить інтелігенції, духовній еліті суспільства. Адже вона – той інтелектуально-духовний прошарок і середовище, яке продукує політичне, філософське, наукове, економічне й інше бачення нацією свого буття, завдань і шляхів його стабілізації і розвитку. Однак сьогодні викликає тривогу те, що Україні не вистачає державної управлінської і наукової еліти, хоча бракує й справжньої літературної і мистецької еліти, яка мала б внести у теперішню ситуацію морально-інтелектуальну визначеність, а з нею – й начала суспільної конструктивності.

Отже, доля прогресивного поступу держави великою мірою залежить від еліти, яку народ висуває на керівні посади і від якої вимагає якісного керівництва державою на всіх рівнях. В Україні така еліта лише формується. А відтак серйозно постає проблема як професійної її підготовки, так і механізму функціонування в інтересах держави. Саме від цих показників і залежатиме якість української сучасної демократії – нестандартної демократії нетрадиційного суспільства. Розгляд питань щодо розвитку демократичних процесів у сучасному українському суспільстві хотілося б завершити оптимістичною нотою: якщо ми ніколи і не зможемо мати на 100% демократичну систему, але віримо, що можливо мати в основному демократичну систему [5, 84].

ЛІТЕРАТУРА

- Латигіна М.* Передумови демократизації суспільства: Основні підходи // Персонал. – 2005. – 3.
- Пояркова Т.* До питання про якісні особливості демократизації в Україні // Персонал. – 2003. – 9.
- Лисяк-Рудницький І.* Формування українського народу й нації // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: У 2-х тт. – К., 1994. – Т. 2.
- Алексєєва І.* Легітимність влади у період транзиту // Політична думка. — 1998. – 3–4.
- Валлерстайн І.* Демократія, капіталізм і трансформація // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – 3.